

NAİMÂ'DA BÜYÜK ADAM SOSYOLOJİSİ

Dr. Zeki ARSLANTÜRK

Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü

1 — Tavırlar Nazariyesi ve Büyük Adam

“Herhangi tâife haddinden tecavüz edüp namus-u şer’ ve tavr-ı akıldan hariç hareket ederse elbette gayret-i ilâhiye zuhur edüp, bir hâkim-i asrın şimşir-i kahr-ü tedbiri ile zelil ve mahkûm olurlar”¹.

İbn Haldun’dan mülhem olan Naımâ’nın “Tavırlar Nazariyesi” hususundaki görüşlerini özetlersek : Naımâ’ya göre siyasî teşekküller; devletler beş tavrı geçirirler. Kendi tabiri ile “her tavrın iktizası geçmiş bir tavra muhaliftir ve her tavrın kendisine mahsus bir fitratı mevcuttur.” İlk tavrıda devletin teşekkülüne, Devletin kuruluşuna; ikincide ise devlet sahibinin mutlakiyetine, infiradına şahit oluruz. Üçüncü tavrıda mutlakiyet vetiresi tamamlanmıştır. Devlet sahibi kendisini devletle bir sayıyor. Dördüncü devir bu halin istikrar bulduğu devirdir, fakat bu tavrın sonuna doğru çöküş de başlar. Nihayet beşinci tavrıda siyasî yapının yıkıldığı görülür. Bu tavırların birincisinde fertlerin rolü, büyük adamların hizmet ve tedbiri mühimdir. Daha ziyade hâkim bir asabiyet namına hareket ederler. Kudretlerinin kaynağı mensup oldukları aşiret ve kabilelerin asabiyetidir. Diğer tavırların mekanizması tabii bir kanun dahilinden işlediğinden fertlerin birinci derecede bir rolü yoktur. Mutlaklaşan hükümdarın bu infiradı hâdisâtın gidişi neticesidir. Fakat beşinci tavrıda bir “âkilin hüsn-ü tedbir”ine ihtiyaç

1) Mustafa NAİMÂ, Tarih, Matbaa-i Âmire Baskısı, İstanbul 1280, C. III, s. 125.

hissedilir. En ziyade bu son tavırda Naîmâ'nın "âkil zât"a bel bağladığı görülür. Bilhassa malî ve iktisadî buhranların zuhur ettiği bu son tavırda masrafın irâda galebe etmemesi için alınacak tedbirleri ferdi müdâhalelerden bekliyor"².

"Asrın muktezâsı olan müsib tedbirlere vâkıf ve âmme mesâlihine her veçhile ârif adamların tesiri çok hayırlı olacaktır"³.

İbn Haldun beşinci tavırdan sonra devleti ölüme terk ediyordu. Ona göre bu hasta bünyeye müdahale onu ancak biraz daha yaşatabilirdi. Sonuç yine ölümdü. Fakat Naîmâ Osmanlı Devleti'nin ölümüne razı değildi ve bunu düşünmek de istemiyordu. Zira bu sırada "Ümmet-i Muhammet'in" yegâne temsilcisi Osmanlı Devleti idi⁴. Bundan dolayı da c "Devlet-i Ebed Müddet" inancından hareketle tavırlar nazariyesinde bir "feed-back" vazifesi görebilecek bir "âkil" in ve "nâzik hekim" in hüsn-ü tedbirine bel bağlamıştı.

Bir sistemin bozulması ve hayâtiyetini kaybetmesine iki şey sebep olur :

- 1 — İç darbeler
- 2 — Dış darbeler

Naîmâ'ya göre ikinci birincinin neticesidir. Eğer iç yapı sağlam ve dayanıklı ise sistem dıştan gelecek darbelere karşı mukâvemet eder ve hayatiyetini devam ettirebilir. Fakat iç bünyedeki çözülmeler dış baskıları da kendisine davet eder. Bu bakımdan "Devlet-i Ebed Müddet" olan Osmanlı Devletini yaşatmak, onurt iç bünyesini düzeltmekle mümkündür. Bunun için de herkes elinden geleni yapmak mecburiyetindedir. Fakat burada en büyük vazife beyin vazifesi gören kişilere düşmektedir⁵.

Naîmâ bu anlayışıyla bizim "büyük adam sosyolojisi" adını verdiğimiz meselenin üzerine eğilir. Fakat ona göre bunların sah-

2) Z. Fahri ZINDIKOĞLU, İctimaiyat, İ.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul 1947, s. 103.

3) Tarih, I, 41.

4) Tarih, VI, Feyzullah Efendi Vak'ası, 52.

5) Tarih, VI, Feyzullah Efendi Vak'ası, 52.

teleri ile hakikî olanları ayırt etmek gerekir. Sahte kurtarıcılara çok dikkat etmek lâzımdır. Hele bu kişileri "Mehdîler"le karıştırmamak lâzımdır. Her ne kadar "Büyük adam" ile "Mehdî"nin zuhur sebebi ve vasıfları aynı ise de; Mehdi diye ortaya çıkanlar hiçbir zaman ihtiyacın ifadesi olmayıp ileri sürdükleri dava hep birer "mukaddimât-i vahy-i ilâhî" dir.

"İlgın kasabasında varıldıkta, Eskişehir kadısı Orduyu Humâyûna geldi. Sakarya Şeyhının ahvâmını padişah katına arz eyledi. Evvetce Sakarya nehri üzerinde oturan sâdâttan bir şeyh vefat ettikte, halifesi yerine geçüp, şeyhlik seccadesine oturduktan, müridlerinden Ahmet adlı kimse, bir iki dervişi kendine uydurup bazı boş sözlerle kendinin mehdi olacağına inandırıp, giderek bütün dervişleri tesiri altına alıp ve bize uymaz diye şeyhlerini katlettiler. Adı geçen Ahmed, yerine geçüp şeyh oldu.

"Ahr zamanda meydana çıkacak olan Mehdi benim" deyu meydana çıkup, çıkış sebeplerine başlar. Ol taraflarda bulunan "Etrak-i bi idrak" (idraksız Türkler) ol fettan mülhîde uyup itikat ederler ve sadaka ve adaklarını ona verirler ve onun yolunda can ve başlarını feda etmeği canlarına minnet bilirler... Mehdiilik davası eden şeyh, üzerine asker geldiğini haber alınca, Sakarya ve Kocaeli ve Mudurnu nahiyelerinden dervişlerden ve dostları olan "Etrak-ı bi idrak tüfekendazlardan yedi sekiz bin adam toplayıp muharebe ve karşı koymak için saflarını düzdü...

Ona inanmış adamları olan ayak takımı öyle iman etmişler ki, şeyhe silâh kâr etmez. Şeyhin göğsü ve omuzlarından şeritler çıkarılıp ve parmaklarını mafsâl mafsâl kestiler. Bir kere bile (üf.) demeyüp...⁶.

Naimâ'ya göre bunlar devleti çöküşten kurtaramazlar. Bunlara inanmamak gerektir.

6) Tarih, III, 335.

2 — Büyük Adamın Nitelikleri ve Devlet Yönetiminde Büyük Adam

Naîmâ devletlerin kuruluş devirlerinde ortaya çıkan büyük adam meselesinde üstâdı İbn Haldun'a sâdır. Ona göre bu devirde hükümdarlar güzel ahlâkî, namus ve ahlâkî koruyan, şeriat hükümlerini muhafaza eden, sözünde durmamazlık etmeyen, ki-birden kaçman kaba yaşayışa ve elbiseye kanaat eden, güçlülere karşı sabırlı olan, galebe ve şevkete sebep olan, asabiyyete riâyet eden, hayır ve şerde milleti ve askeri ile beraber olan, ganâimin taksiminde etrafındakilere müşterek olup her türlü faydayı kendisine tahsis ederek kendini etrafındakilerden daha imtiyazlı etme-mekle dostluk gösteren kimseler olurlar⁷. Bundan sonra yeni sistemin kurulması ile tavırlar mihanikî bir şekilde rollerini oynarlar. Ama sistemin bozulması ve dengesini kaybetmesi zamanında onu tekrar dengeye getirebilecek kişilerin mevcudiyetine inanması ile de üstâdından ayrılır.

Dördüncü ve beşinci tavrılarda artık sistem bozulmaya yüz tutmuştur. İşte bu zamanlarda Naîmâ'ya göre bu hasta organizmaya müdahale edebilecek kişilere ihtiyaç vardır. Bu kişilerin en büyük vasfı tarih bilmeleridir⁸. Zira geçmiş tavrıları bilmeyen kişi kendi devri tavrının icaplarını da bilemez. Veya devletlerin ve toplumların kuruluş, yaşayış, olgunluk ve yıkılış kanunlarını ve daha önceki devletlerin yıkılış sebeplerini bilmeyen kişi kendi devleti için de herhangi bir tedbir alamaz. Belki işleri daha karıştırmır ve çöküşünü hızlandırır. Devletlerin kuruluşunda liderin tarih bilmesine pek fazla ihtiyaç yoktur. Zira milletini kendinde bütünleştirmiştir⁹.

Naîmâ'ya göre büyük adam bu devirde bir kişi de değildir. Zira ona göre 4. ve 5. tavrılara gelen toplumun sosyal ve ekonomik problemlerini bir tek insanın halletmesi çoğu kez imkânsızdır. Bunun için her çözümünü arzu ettiği meselede, yetenekli kişiler arar. Ama ona göre yine devletin beyni olan liderin de bu vasıflara haiz olması gerekir. Zira diğerlerinin de kıymetini bilmez ve on-

7) Tarih, I, 34.

8) Tarih, I, 44.

9) Tarih, I, 44.

ların da iş göremez hale gelmelerine sebep olur. Dolayısıyla çöküşünü hızlandırır.

Naimâ bu "âkil" kişileri insan üstü bir kuvvete sahip kişiler olarak da kabul etmez. Zira ona göre :

"Fazla zekâ ve kiyâset (uyanıklık) siyâset sahibine ayıptır. Bunun içindir ki halk lisanında fazla zekâ ve ferâset ashabına şeytan derler"¹⁰.

Bu tür kişiler umumiyetle zulme sebep olurlar, bir an muvaffak olmuş gözükseler de bu muvaffakiyetleri kısa ömürlü olur. Yine O, bu konuda şöyle diyor :

"Malûm ola ki insanlar başkalarının tahakkümü altında ezilmeğe ve itaat etmeğe mecbur olsa şevk ve hevesi kaçır hatta yiyip içmekten bile kalır"¹¹.

Mulûk ve hükkâm ara bulmağa çalışmayıp, küçük kusurlara göz yummaz ve ufak tefek cürümleri büyük bir şiddetle cezalandırırlarsa halk korkuya kapılır, zelil olur. Ve bu halde de yalana ve hileye kaçır, harplerde isteksiz olur. Memleket müdafaasına ehemmiyet vermez."

"Daha ziyâde istidada münasip teşvik, korkutma ile terbiye lâzımdır"¹².

"Lâzım olan odur ki devlet adamları memurlara şefkat ve muhabbetle muamele edip, güler yüz göstermelidirler. Bu suretle kalpler birleşir. Halka bol ihsan ve kerem göstermek gerekir"¹³.

"Bu şekilde güzel muamele şiddetli zekâ sahiplerinde az bulunur"¹⁴. Bunun içindir ki ilim ve hikmet erbabı şiddet ile icrâyı-ı hükümet etmeği münasip görmemişlerdir"¹⁵.

Naimâ buna misal olarak meşhur Arap dâhilerinden olan Ziyâd b. Ebîhi gösterir :

- 10) Tarih, I, 55.
- 11) Tarih, I, 46.
- 12) Tarih, I, 47-48.
- 13) Tarih, I, 48.
- 14) Tarih, I, 48.
- 15) Tarih, I, 48.

“Ebû Musâ el-Eş'ari Irak valisi iken Arapların sayılı dâhilerinden olan Ebû Süfyân'ın oğlu Ziyâd Hz. Ömer'in divânına geldiği vakit azl olunmuştu. Ziyâd, azlinin sebebini Hz. Ömer'den sordu : “—Azlimin sebebi âciz bir kimse oluşumdan veya hiyanetimden dolayı mıdır? dedi. Hz. Ömer : “—Azlinin sebebi aczin veya hiyânetin değildir. Belki fazla zekân ve ifrât derecede kiyâsetini halk üzerinde müsallat ederek halkı mahzûn ve mükedder etmeği makrûh etmeği mahrûh görüp azlini tercih ettim”¹⁶.

Yine ona göre :

“Belki devlet adamlarına vakûr ve müsâmahalı olmak fazla zekâ ve kiyâsetten daha faydalıdır. Hakikat odur ki; fikir hürmetinin ve akıl fetânetinin fazlası medhul değildir. Yalnız halka ait işlerde müsâmahâ ve müdârâyı terk ederek halkı mebhut ve mecalsiz bırakmak doğru değildir”¹⁷.

Naîmâ âkîl'in hüsn-ü tedbiri ve devletin çöküşten kurtarılacağı meselesinde İbn Haldun'dan ayrılırken, başka bir Arap muharririnin etkisi altına girer. Bu Ebunneceb Sühreverdi'dir. Ebunneceb Sühreverdi'nin *Nehc'us Sülûk fi siyasetil Mülûk* adlı eseri ona bir ışık getirir. Eğer bu eserde zikredilen hususlara devlet adamları ve yöneticiler uyarlırsa İbn Haldun'un nazariyesi aksine devlet yeniden yükselmeğe en azından mevcudu muhafaza etmeğe kadir olabilirdi. Bu açıdan bakıldığında Naîmâ'nın devlet yöneticilerinin vasıfları hakkında söyledikleri “Nehc-us Sülûk fi Siyaset-i Mülûk” da zikredilenlerin aynıdır¹⁸. Bunları Naîmâ yeri geldikçe

16) Tarih, I, 49.

17) Tarih, I, 49.

18) “Hüsn-i niyete (iyi niyet) sahip olmak, devlet başkanları için çok önemli bir husustur. Zira; devletin sağlamca ayakta durması ve memleketin huzur içinde devamı bu değerli özelliklere sahip olmakla olur. Bu değerli hasletler onbeş tanedir :

1. Adâletli olmak
2. Akıllı olmak
3. Cesur olmak
4. Cömert olmak

Osmanlı idarecilerine uygular ve bu sıfatlara sahip olanlarla olmayanları ayırt etmeye çalışır.

3 — Osmanlı Devleti'nde Büyük Adam

“Devlet adamlarının gayreti dağları yerinden oynatır”¹⁹.

Naîmâ'ya göre bu vasıfların hepsinin bir insanda toplanması imkânsızdır. Ancak iyi hasletlerin, kötü hasletlerden çok olması gerektir.

“Hiç aybı ve noksanı olmayan adam dünyada bulunmaz. Ancak iyilikleri kabahatlarından çok olan devlet adamları büyükler zümresinden sayıla gelmiştir”²⁰.

Naîmâ hayatı boyunca Osmanlı Devleti'ni ölümden kurtaracak büyük adamı ve adamları arar durur. Ona göre öncelikle bu vasıflara yönetici sınıfı haiz olmalıdır. Hele devletin beyni olan “Sultan, Vezir, Vezirler grubu ve müftü” eğer bu vasıflara sahip değilse, diğer sınıflar bunlara bağlı olarak hastalanmış demektir. Bu nedenle de O, büyük adamı öncelikle yöneticilerde arar.

Her ne kadar Kanunî'den sonra padişahların niteliklerinde kötüye doğru bir gidiş varsa da, “el-mülûk-ü mülhemün (hükümdar-

-
5. Yumuşak huylu olmak
 6. Vefalı olmak
 7. Doğru olmak
 8. Şefkat ve merhamet sahibi olmak
 9. Sabırlı olmak
 10. Affedici olmak
 11. Şükredici olmak
 12. Yavaş hareket edici olmak
 13. Bilgili olmak
 14. Namuslu olmak
 15. Vakar sahibi olmak

(Ebu'n Necîb Sühreverdi, *Nehc'us - Sülûk fi-Siyaset il-Mulûk*, Mehmet Efendi, Lâtin harflerine aktaran, Hüseyin Algül), Tercüman 1001 Temel Eser, No. 80, İstanbul 1974, 51.

19) Tarih, III, 178.

20) Tarih, IV, 300.

lara ilhâm vaki' olur)"²¹ kaidesine binâen, onların bir lider olarak kabul edilmesi lâzımdır. Yine ona göre "Sultan ne kadar küçük olursa olsun tebaasının babasıdır ve ilâhî bir kuvvete sahibdir"²². Bu nedenle O, sultanlara karşı herhangi bir güvensizliği tehlikeli bulur²³. Fakat buna rağmen Kanunî'den sonra gelen padişahları büyük adam ölçüsüne vurmaktan da geri durmaz. Ne yazık ki kendi hayatında bu işi başarabilecek sultan da bulamaz. I. Ahmet'ten itibaren Osmanlı padişahlarında gördüğü devlet adamlığı kabiliyeti, onu bir an olsun ümitlendirir. II. Osman'ın (Genç Osman) genç yaşta şehid edilmesi onu çok üzer²⁴. Bir ara IV. Murad'a bel bağlar, fakat onu da fazlasıyla kan dökücü ve zâlim bulur. Hele IV. Murad'ın sadrazam olan Tayyâr Mehmet Paşa'ya çok güvenir :

"Ama çün Tayyâr Mehmet Paşa'yı Hakk Tealâ nice büyük işler başarmak için yaratmış olup, nice defa büyük belâ ve kazalardan muhafaza etmişti. Yine Allah'ın inâyetiyle eşkiyânın hilesinden muhâfaza edip ol zâlimlerin şerrinden emin eyledi"²⁵.

Fakat Tayyâr Mehmet Paşa, İran seferinde şehid düştü. IV. Murad da genç yaşında vefat eder. Buna rağmen onların devlette tesis ettikleri huzur ve güven Köprülüler sülâlesi ile devam eder. Kaderin bir cilvesi olarak, 1683 de Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın Viyana bozgunu ile devlet büyük toprak kayıplarına uğrar ve sürâtle bir çöküşe doğru yol alır. Naîmâ'ya göre bu mağlubiyetin neticesinde Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesi büyük hata idi :

"...Osmanlı Ordusu bozuldu. Yeniden tedarikte bulunup, zayıtı geri almak için Serdar Belgrad kışlağına çekildi. Sardarın bu mağlubiyetinden pâdişah müteessir oldu, önce onun gönlünü almak için okşayan mektuplar gönderdi, fakat sonra devletin namusunu kurtarmak için idamına karar verdi. "Gediği açan kapar ve binayı yı-

21) Tarih, I, 468.

22) Tarih, I, 300.

23) Tarih, IV, 239-240.

24) Tarih, II, 248.

25) Tarih, II, 307.

kan yapar" darb-ı meseline göre bu mağlubiyetin çaresini, yine Kara Mustafa Paşa'nın bulması ihtimali var iken, Padişahın hiddetini, harekete geçirdiler... Kara Mustafa Paşa'nın katline razı ettiler.

Fakat Kara Mustafa Paşa'nın katledilmesi ve malının hazineye alınması, hiçbir gedik kapatmadığı gibi, harp ve mağlûbiyet belâsı da arttı ve çare bulunamadı. Muhârebe uzadı, hudut eyâletlerinde fesat ve fitne çoğaldı"²⁶.

Naîmâ, aradığı büyük adamı ölümüne kadar (1716) bulamaz. İlmiye sınıfından da ümitsizdir. Feyzullah Efendi Vak'ası hakkındaki risalesini de bu nedenle kaleme aldığı söylenebilir²⁷.

4 — Büyük Adam ve "Hayırlılık" İlkesi

Naîmâ, büyük adamların beşinci tavrındaki hayırlı etkilerinden söz ederken onları iki gruba ayırmaktadır :

- 1 — Kılıç erbabı
- 2 — Kalem erbabı

Büyük adam ve hükümdarlara verdiği öğütlerde, bu iki erbabı unutmamalarını tavsiye ediyor. Kılıç erbabına zaman zaman bahşişlerin verilmesi, kalem erbabına da yeteneklerine göre iltifat edilmesi gerekir²⁸.

Naîmâ, eseri boyunca çeşitli nedenlerle bu düşüncelerini tatbikata koymuştur. O kılıç ve kalem erbabı hakkında eserinin ön-sözünde şöyle diyor :

"...Kılıç ve kalem devlet kuruluşlarına alet ve saltanat umuru için lâzım olup, devletlerin kuruluş zamanlarında kılıca ihtiyaç daha ziyadedir. Bu zamanda kalem hükümdarın hükmünü yürütmesine hizmetkârdır. Kılıç ise, maksada varmak için yardımcıdır. Buna mukabil devletin sonlarında evvelce beyan edildiği gibi zaaf ve in-

26) Tarih, I, 59.

27) Tarih, IV, Feyzullah Efendi Vak'ası, 1-58.

28) FINDIKOĞLU, İctimaiyat, 101.

hitat başlayınca kılıçtan yardım istemeğe ihtiyaç kat'idir. İki halde de kılıç kalem üzerine galiptir. Bu halde kılıç erbabının rütbe ve devleti yüksek, ihtişamı fazla olagelmıştır.

Ama orta devrinde devletlerin şevket iktidar devrelerinde, kılıçtan istîğna gelir. Malların toplanması, gelirlerin zaptı ve hükümlerin icrası gibi işlerde kaleme ihtiyaç fazladır ve kalem erbabı kılıç erbabından fazla itibar görür.

Bu devirde kılıç erbabı lüzum olmadıkça itibar görmez. Bu halde ulemâ ve kâtipler, hükümdarlar ve vezirler yanında makbul olurlar ve nimet ve servete nail olurlar.

Kalem sahipleri akli başında kimselerdir. Devletin örfünü muhafaza ve saltanatın namus ve nizamını himaye ederler. Pâdişah meclislerinde sıkı fıkı olurlar ve devlet sırlarına vakıf olmalarında büyük faydalar vardır. Kalem sahiplerine fazla kıymet verilse de devlet nizamına zarar gelmez. Bunlardan haddini tecavüz eden pek az bulunur. Gareze kapılıp başa geçmek davasında bulunan çıkmaz, her asırda bir veya iki ancak bulunur.

Ulemâ ve kalem erbabı itidal sahibi kimseler olup akibeti vahim işlere sebep olmazlar. Bunlar her asırda işleri haletmekle, bu hususta herkese ön ayak olmakla, herkesin akıl danışmanlığına fazlasıyla lâyük kimselerdir. Bu mâkule mutedil vasıflara malik kimselerden zarar gelmez.

Bunlar arasında bazı bozukluklar olsa da; tâdil ve islâhlarında güçlük çekilmez. Fakat kılıç erbabının ahvalinin bunlara mugayir olduğu tecrübe sahiplerince aşikârdır.

Kılıç erbabı : İltifat ve izzet ve ikram gördüklerinde, bu yüksek mevkilerini muhafaza için din ve devlet uğrunda can ve baş feda ederek hizmet edip harp meydanlarında sâdikâne gayret sarfederler. Hamiyet icabı ölüm tehlikesinden dönmezler, gayretleri yüzünden keskin kılıçlarından yüz çevirmezler. Fakat ne vakit ki gözden düşüp sair halktan imtiyazları kalmazsa, bıkkınlık

ve yeis ile şiddetleri zail olur ve hakaret sebebiyle yiğitlikleri kalmaz. Bu halde artık kendini ölüme atanlar az bulunmağa başlar. Bu ihmâl yüzünden asker taifesinin himmetinin azalması dolayısıyla cemiyetin şevketi azalır.

Mezkûr taifeye bahşîş ve itibar göstermekte fazla ileri gidilirse; itaatten çıkıp, devlet işlerinde müdahaleye başlarlar. Bu mahzurdan başka devletin azamet devresinin icabı olan refah ve rahat arzusu onlara da sirayet eder. Havayiç ve nafakaları bahşîş ve ulûfeden ziyade olup, zayıf kuvvetliyi, küçükler büyükleri taklit ederek masrafları çoğaltırlar. Esvap ve ziyetleri için mallarını öyle israf ve cehalet yüzünden telef ederler ki; çoğu fakir ve borçlu düşer ve halleri yürekler acısı olur. Harp için sefere gitmek teklif olunduğu zaman; âciz ve perişan kalırlar ve bir işe yaramaz hale gelirler.

Eğer israflara göre bahşîş verilirse devletin masrafları artar, vergilerle halkın evleri yıkılır, yine de kifayet etmez. Lâyık olan budur ki; her halde itidal üzere hareket edip kalem ve kılıç erbabından müsteid olanları merâkime mazhar edip, zayıf kalpli ve dar haysalalı olanlara lüzumundan fazla ikram ve inayetten hazer oluna...²⁹⁾

Görüldüğü gibi Naimâ'yı "Büyük Adam Meselesi" ni düşünmeye iten ana mesele Osmanlı Devleti'nin "Devlet-i ebed müddet" olduğu ve bu nedenle de, ölmezliğe kavuşması felsefesidir.

29) Tarih, I, 58.

